

Кредитні документи банкірів античного Риму (розписки, іпотечні угоди, договори товариства)

Сайко М. М.

У статті розглянуто основні види кредитних документів, які використовувалися в античному Римі: боргові розписки, іпотечні угоди, а також договір утворення банківсько-кредитного товариства (*societas danistriae*). Наведені згадки про використання цих документів, які зустрічаються в давньоримській літературі, а також проаналізовані їх тексти, знайдені в «Дигестах» і «Корпусі латинських написів». Визначений зовнішній вигляд означених документів і правила їх укладання.

Ключові слова: Давній Рим, боргові розписки, іпотечні угоди, кредитне товариство.

У своїй роботі римські банкіри використовували досить різноманітний інструментарій, який включав банківські книги та інші документи. Відомі чотири основних банківських книги: щоденник (*adversaria*), головна (контокорентна) книга (*rationes*), прибутково-видаткова книга (*codex asserti et expensi*), а також книга обліку позикового і наданого в позичку капіталу (*kalendarium*). Аналізу цих книг присвячена наша стаття «Банківські книги давньоримських банкірів» [4]. Однак, крім книг римські банкіри використовували й інші кредитні документи, серед яких відзначимо розписки, договори товариства та іпотечні угоди. Аналіз цього інструментарію і здійснений у даній статті.

Дослідженню кредитних інструментів банкірів античного Риму присвячено немало оглядових робіт, монографій і окремих статей. У першу чергу відзначимо глави в працях К. Смірнова, Ж. Андре, Г. Білетера, І. Марквардта та П. Нічипорука [6; 9; 13; 22; 23]. Вивченню кредитних документів присвятили свої монографії І. Бабяк, Р. Бейгель і Р. Тіло [11; 12; 25]. В монографіях Ж. Андре і Е. Ермана розглянуті розписки, знайдені у Помпеях в архіві банкіра Луція Цецилія Юкунда [10; 18]. Цінні відомості, щодо іпотечних договорів імператорського аліментарного фонду містяться в монографіях Р. Дункан-Джона, П. Гернсі та Ж. Мак-Канн [19; 20; 21]. І, нарешті, в книгах В. Боруховича, І. Фіхмана і О. Федорової описаний зовнішній вигляд кредитних документів і проаналізований характер записів в них [1; 7; 8].

Аналіз історіографії диктує основне завдання нашого дослідження: проаналізувати економіко-правову сутність і основні функції кредитних документів банкірів античного Риму, розглянувши їх юридичні, економічні, історичні і навіть естетичні характеристики.

Дослідження проводилось на основі вивчення давньоримських джерел, серед яких відзначимо переписку і судові промови Цицерона, історичні дослідження Тита Лівія, твори Горація, Марціала, Ювенала та Сенеки, а також

юридичні документи: «Дигести», «Інституції» Гая і «Сентенції» Юлія Павла. Тексти кредитно-банківських документів можна знайти в «Корпусі латинських написів» [14; 15; 16; 17], а також у статті Ю. Заблоцької [2]. Дві важливі збірки іпотечних договорів імператорського аліментарного фонду переказані нами на російську (*Tabula Veleia*) [24] і українську (*Tabula Vaebianorum*) [5] мови і опубліковані в доступних для вітчизняних дослідників виданнях.

Римські громадяни уклали письмові договори позики за допомогою записів у прибутково-видаткових книгах [25, с. 267]. Але між перегрінами договір позики оформлявся допомогою розписок «сінграфа» (*syngraphae*) і «хірографа» (*chirographum*) [11, с. 55]. Цю норму привів у своїх «Інституціях» Гай: «письмове зобов'язання виникає внаслідок укладання сінграфи чи хірографи» (*praeterea litterarum obligatio fieri videtur chirografis et syngrafis*), причому такий вид письмового зобов'язання застосовувався у відносинах між перегрінами (*quod genus obligationis proprium peregrinorum est*) (Gai. III. 134). Однак, як повідомляв Р. Бейгель, з плином часу розписки стали вживатися і в угодах між *cives Romani* [12, с. 258].

Сінграфа – це документ, що свідчить про зобов'язання від імені обох сторін і скріплений підписами і печатками як кредитора, так і боржника. Вона виконувалася у двох примірниках, викладалася в третій особі (такий-то взяв у такого-то, таку-то суму) і складалася в присутності свідків, які підписували документ слідом за кредитором і боржником і також скріплювали його своїми печатками [12, с. 258].

Так, за допомогою сінграфи був оформлений контракт між Марком Юнієм Брутом і жителями міста Саламін на Кіпрі (Cic. ad Att. V. 21. 12; VI. 2. 7), Публієм Сіттієм і Птоломеем Авлетом (Cic. ad fam. VII. 17. 1; VIII. 4. 5). Згадки про сінграфу можна зустріти у Сенеки (Sen. de benef. VII. 10. 3), Плутарха (Plutarch. Moralia. IV. 20) та інших авторів, а також у написах. Приводимо текст сінграфи, складеної в Дакії у 167 р.: «В третє консульство Вера і Квадрата за 4 дні до червневих календ Люпус Карент проголосив (стипулював – авт.) що отримав і прийняв на збереження від Юлія Олександра 550 денаріїв...» (Vero III Quadrato cons. IIII Kal. Iunias (denarius) quinquaginta L commendatos Lupus Carentis dixit se assersisse a Iulio Alexandro) (CIL. III. I. 949. № 12). Тим же 167 р. датована інша сінграфа, щодо відсоткової позики, яку надав, згаданий вже в попередньому документі, Юлій Олександр. Це розписка такого собі Олександра, сина Карікка про отримання кредиту в 70 денаріїв, який надав вказаний Юлій Олександр під 12% річних (*in dies XXX centesimas*), тобто один відсоток кожних 30 днів (CIL. III. I. 934. № V). Оскільки текст досить великий, повністю ми його зміст не наводимо.

Хірографа – це документ, написаний від імені боржника і який свідчить про його борг [11, с. 55; 12, с. 258–259]. Хірографи викладалися в першій особі («я, такий-то, повинен такому-стільки-то») і підписувалися боржником (Liv. XXXV. 7; Sen. de benef. II. 23. 2). Юлій Павел привів декілька зразків хірографів, які були поміщені в «Дигестах». У XII томі приведена розписка, написана від імені такого собі Луція Тіція (умовного персонажа, ім'я якого використовувалося юристами

в навчальних цілях). «Я, Люцій Тіцій, написав цю розписку у тому, що я отримав від Публія Мевія 15, які відлічені ним вдома; Публій Мевій стипулював, а я, Люцій Тіцій, обіцяв акуратно повернути ці 15 в наступні календи...» (lucius titius scripsi me accepisse a publico maevio quindecim mutua numerata mihi de domo et haec quindecim proba recte dari kalendis futuris stipulatus est publicus maevius, spondi ego lucius titius...) (Dig. XII. I. 40). Інша хірограф, приведена Павлом, була написана рабом-управляючим («servus actor») від імені свого господаря: «Я, Хризогон, раб і управляючий Флавія Кандіда, написав в присутності мого господаря, за його підписом і печаткою, що він отримав від Юлія Зоси, довіреного відсутнього тут Юлія Квінтіліана, 1000 денаріїв в борг» (chrysogonus flavii candidi servus actor scripsit, coram subscribente et adsignante domino meo, accepisse eum a iulio zosa, rem agente iulii quintilliani absentis, mutua denaria mille) (Dig. XLV. I. 126. § 2). Про хірографу згадали також Муцій Сцевола (Dig. II. XIV. 47. § 1) і Доміцій Ульпіан (Dig. XLVII. II. 27. § 1). При погашенні боргу кредитор давав позичальнику розписку про те, що борг виплачений, і в нього немає претензій до нього (satis dare amplius abs te non peti). Цей текст привів Цицерон у листі Аттіку, датованому лютим 67 р. до н. е. (Cic. ad Att. I. 8. 1).

Цілий архів хірограф був знайдений в будинку банкіра Луція Цецилія Юкунда, розкопаного в Помпеях у 1875 р. [10, с. 13; 18, с. 174]. Усього знайшли 153 таблички, складені у спеціальній скрині [9, с. 35; 18, с. 172]. 137 з них – це розписки в отриманні грошей за товар, проданий на аукціонах, які були надані Юкунду, що проводив ці аукціони [10, с. 17]. Розписки датовані періодом з 27 по 63 рр. [10, с. 136; 23, с. 61]. Наведемо текст хірографи, датованої 12 грудня 56 р. Розписка виконана у вигляді триптиху, який складався з шести попарно зв'язаних дощочок. Перша табличка триптиху воском не покрита і текст відсутній. На другій сторінці поміщений текст початку розписки: HS (I) ∞ XXXVIII; quae pecunia in stipulatum L. Caecilii lucundi venit ob auctionem Umbriciae Ianuariae... (11039 сестерцій; ці гроші відповідно до стипуляції Луція Цецилія Юкунда за аукціоном Умбріції Януарії...). На третій – продовження розписки: ...mercede minus persoluta habere se dixit Umbricia Ianuaria ab L. Caecilio lucundo. Actum Pompeis pridie idus Decembres L. Duvio P. Clodio cos. (...за вирахуванням комісійних, отримання від Луція Цецилія Юкунда підтверджує Умбріція Януарія. Складено у Помпеях за день до грудневих ід, в консульство Луція Дувія і Публія Клодія). Четверта табличка не покрита воском, проте на зовнішньому боці дощечки в правій її частині, в колонку чорнилами (atramento inscr.) написані імена свідків, числом дев'ять і поставлені дві печатки. Генріх Ерман, правда, стверджував, що на такого роду документах печатки звичайно ставили всі свідки [2, с. 189], але очевидно, що відсутність необхідної кількості печаток можна списати на невмолимий час. П'ята сторінка залита воском і на ній поміщений текст, написаний від імені писаря (який, очевидно виконував обов'язки нотаріуса) Децима Вольція Таллуса: L. Duvio Avito P. Clodio Thrasea cos. pridie idus Decembr. D. Volcius Thallus scripsi rogatu Umbriciae Ianuariae eam accepisse ab L. Caecilio lucundo XI XXXIX ex auctione eius mercede minus ex interrogatione facta tabellarum... (В консульство Луція Дувія Авита і Публія Клодія

Фразеї за день до грудневих ід, Децим Вольцій Таллус написав на прохання Умбріції Януарії, що вона отримала від Луція Цецилія Юкунда 11039 сестерцій за свій аукціон за вирахуванням комісійних, і це свідоцтво зафіксоване на табулі...). На цій сторінці стоять печатки означеної Умбріції Януарії і згаданого писаря Децима Таллуса (CIL. IV. 3340. XXV).

Ще одним важливим кредитним документом були іпотечні договори, які укладалися між кредиторами і позичальниками про отримання кредиту під заставу нерухомості. Зазвичай, відсоток за позику, гарантованому нерухомістю, не перевищував законно встановленого максимуму в 12% річних (centesimae – «сота», тобто 1% на місяць). Так, у договорі 157 р., складеному в єгипетській Арсиної, такий собі Луцій Лонгін Гемел позичив 900 денаріїв під заставу 4 аруп землі (арура - 2735,29 м²) під 12% річних [13, с. 199]. А ось в іпотечному договорі, укладеному також у II ст. в Ефесі, капітал позики складав 20000 денаріїв, а річний відсоток – 1800 ден., тобто, 9% [13, с. 103–104]. В іпотечі, складеній у карійському місті Афродізії, банкір Аттал Андраст надав дві позики по 10000 денаріїв такому собі Діодору і дві позики в 4500 і 1500 денаріїв – Публію Альбію. Усі позики були надані на 49 місяців під іпотеку з розрахунку 6% річних [2, с. 19–20]. У цих іпотеках зазначені: імена боржників і їх поручителів; суми позик, отриманих під заставу земельних ділянок; суми відсотків, які належало виплатити; розміри земельних ділянок, які вказувалися у мірах зерна, необхідного для посіву [2, с. 18].

Відзначимо також іпотеки, так званого, аліментарного фонду (alimenta) – спеціального грошового фонду для допомоги сиротам і вільнонародженим дітям незаможних батьків, до досягнення ними повноліття. Цей фонд був заснований за імператора Нерви у 98 р. і продовжував існувати у II ст. Аліментарний фонд діяв як іпотечний банк і надавав позики під іпотеку під невеликий відсоток. Збереглося дві бронзові дошки з текстами іпотечних договорів, які отримали назву: «Tabula Veleia» і «Tabula Vaebianorum».

У Велейській табулі поміщений текст іпотечних договорів, укладених між управлінням аліментарного фонду в Циспаданській Галлії і Лігурії і землевласниками округів Велейя, Плаценція, Лука, Парма і Лібарна про надання позики під заставу земельних володінь. Усі іпотеки складені за єдиним зразком. Спочатку йде ім'я власника, чи власників, які особисто, чи через своїх довірених осіб зареєстрували земельне володіння. Далі перераховуються окремі володіння, що належали означеному власнику, вказується, в якому пазі вони розташовані і з якими володіннями вони межують. Нарешті, вказується вартість даного маєтку і сума позики, отриманої під його заставу. Приведемо текст однієї з іпотек: Публій Аттілій Сатурнін через Кастріція Секунда зареєстрував маєток Фонтейанум, що знаходиться у Велейському пазі Юнонію, що межує з (володіннями) Атлія Адулескента, Мелія Севера і громадськими землями, вартістю у 50 тисяч сестерцій, повинен отримати 4025 сестерцій, заставивши вказаний маєток (P. Atilius Saturninus per Castricium Secundum professus est fund. Fonteianum qui est in Veleiate pag. Iunonio adf. Atilio Adulescente et Moelio Severo et pop. HS L accipere debet HS III XXV n. et obligare fund. s. s.)

(CIL. XI. I. 1147. п. 8) [24, с. 27]. Розмір процентних виплат вказаний у вступі до всього документу. Він складає 5% річних [24, с. 26].

В Бебіанській табулі поміщений текст іпотечних договорів, укладених між управлінням аліментарного фонду в Лації, Кампанії і Самнії і землевласниками округу *Ligures Vaebiani* про надання позики під заставу земельної власності. Як і у попередньому документі, усі іпотеки складені за єдиним зразком. Спочатку іде ім'я власника заставленої нерухомості. Далі перераховуються окремі володіння, що належали означеному власнику, вказується, в якому пазі вони розташовані і з якими володіннями вони межують, вартість маєтку, сума позики, отриманої від фонду і, нарешті, сума грошей, які повинен був сплачувати власник маєтку кожних півроку у якості процентних виплат. Приводимо текст однієї з іпотек: «Требонія Пріма маєтки Апулеані, Кассіані та Ареліані в пазі Мефано, що межують з (володіннями) Марція Руфіна оцінені в 10000 сестерцій, (надано в борг) 9000 сестерцій. (Повинен сплатити) 225 сестерцій» (*Trebonio Primo fund. Apuleani et Cassiani et Arelliani pag. Mefano adf. Marcio Rufino aest. HS C in HS VI III. HS CCXXV*) (CIL. IX. 1455) [5, с. 272]. Як і у попередньому випадку, процентна ставка складає 5% річних (225 сест. з 9000 сест. за півроку). Це, так званий, сирітський відсоток (*puillares usurae*). На думку Ульпіана це така форма відсотку, коли хто-небудь використовує у своїх цілях гроші (підлічного), з яких він сплачує законний відсоток (*esse formam usurarum, ut eius quidem pecuniae, quam quis in usus suos convertit, legitimam usuram praestet*). Далі Ульпіан зазначив, що законний відсоток для опікуна за використання сирітських грошей складав 4-5% (*usuras aut quincunces aut trientes*) (Dig. XXVI. VII. 7. § 10).

І, нарешті, слід згадати про ще один тип банківських документів – договір утворення банківсько-кредитного товариства (*societas danistriae*). До нашого часу дійшов лиш один зразок такого контракту – так званий «семигородський триптих». Це угода створення товариства для надання позики, складений в містечку Деузара в Дакії в 167 р. між вищезгаданим банкіром Юлієм Олександром і якимось Касієм Фронтиним. Його зміст такий: «Між Касієм Фронтиним і Юлієм Олександром створене товариство для надання грошей у лихву від найближчого дня за 10 днів до січневих календ, що були в часи консульства Пудента і Поліона, до найближчого передодня квітневих ід, які повинні наступити, при такій умові, що все, що в цьому товаристві в подальшому станеться – прибуток або збитки, вони повинні брати на себе у рівних долях... В це товариство Юлій Олександр вніс готівкою або грішми, що перебувають в обігу 500 денаріїв, і Секунд, раб-управляючий Касія Палумба вніс 267 денаріїв за Фронтин... Так дати, зробити, надати зобов'язався Касій Фронтин, гарантував Юлій Олександр... Складено у Деузари за п'ять днів до квітневих календ в третє консульство Вера і Квадрата» (*Inter Cassium Frontinum et Iulium Alexandrum societas danistriae ex X kal. Ianuarius quae proximae fuerunt Pudente et Polione cos. in pridie idus Apriles proximas venturas ita converentit, ut quidquid in ea societati ab re natum fuerit lucrum damnumve acciderit, aequis portionibus suscipere debebunt. In qua societate intulit Iulius Alexander nummeratos sive in fructo quingentos, et Secundus Cassi Palumbi servus actor intulit – ducentos*

sexaginta septem pro Frontino... Id dari fiery praestarique stipulatus est Cassius Frontinus spondit Iul. Alexander... Actum Deusare V kal. April. Vero III et Quadrato cos.) (CIL. III. I. 950. № XIII).

Як видно з документу, угода була укладена між двома кредиторами для надання позики, що складалася із внесків кожного з членів товариства. Термін договору незначний – з 23 грудня 166 р. по 12 квітня 167 р. Фігуранти даної угоди оперували досить невеликими сумами. Третя особа, згадане в документі – Касій Палумб, раб-керуючий якого, Секунд вніс частку за Фронтин, ймовірно був боржником Фронтин і таким чином розрахувався з боргом.

Пай Юлія Олександра – 500 денаріїв внесений готівкою лише частково, частково ж – грішми, що перебували в обігу, тобто борговими розписками за ті суми, які раніше вже були розміщені під процент ще до виникнення товариства. Касій Фронтин усі гроші вніс готівкою. Очевидно, ініціатором цього товариства був Юлій Олександр, у якого втім, не вистачало вільних грошей. Щоб не втрачати клієнта, він і залучив до товариства Касія Фронтин. Про те, що Юлій Олександр потребував грошей, можна зробити висновок з того, що він погодився ділити прибуток навпіл, незважаючи на те, що вніс у товариство майже вдвічі більше, ніж Касій Фронтин. З двох членів товариства, професійним банкіром був, поза всяким сумнівом, згаданий Юлій Олександр. Вище ми згадували дві сінграфи, отримані цим банкіром від своїх позичальників. Вони також були складені в 167 р. в Дакії (CIL. III. I. 934. № V; 949. № XII).

Кредитні документи, у більшості випадків, виконувалися на дерев'яних табличках (*pugillares*) (Plin. Epist. I. 6) [8, с. 20; 11, с. 42]. Вони виготовлялися з дерева твердих порід (бука, дуба, кипариса), часто з лимонного дерева (*pugillares citrei*) (Martial. XIV. 3), або зі слонов'ячої кістки (*pugillares eborei*) (Martial. XIV. 3) [1, с. 24]. Одна сторона була, зазвичай, гладкою, а зворотна мала невелике рівне заглиблення, в яке наливався тонкий шар воску (*tabulis cerae*) (Liv. I. 24. 7) (*ceram et tabellas*) (Plaut. Vascch. 715) звичайно, чорного кольору [8, с. 20].

Процес підготовки табличок до записів описав Авл Гелій, розповідаючи про військові хитрощі карфагенян. Він зауважив, що Газдрубал, намагаючись утаємничити свої послання «брав нові таблички, ще не покриті воском» (*pugillaria nova, nondum etiam cera inlita, accipisse*), «вирівав на дереві букви» (*litteras in lignum incidisse*) «а потім, як це звичайно роблять, заливав їх воском» (*postea tabulas, uti solitum est, cera conlevisse*) і відсилав таблички адресату, який, знявши воск, міг прочитати таємне послання (Gellius. XVII. 9. 17).

Окремі таблички об'єднувалися по дві (диптих – *duplices*), три (триптих – *triplices*) або декількох (поліптих – *multiplies*) табличок [6, с. 11; 11, с. 11; 22, с. 803; 25, с. 42]. Найбільш поширеною формою був триптих, про який Марціал згадав в одній зі своїх епіграм (Martial. XIV. 6). Светоній в біографії Нерона описав устрій таких табличок: в них просвердлювали отвори, тричі пропускали через них нитку, з'єднували таблички в диптих або триптих і після цього вони запечатувалися (*ne tabulae nisi pertusae ac ter lino per foramina traiecto obsignarentur*) (Suet. Nero. 17). Ще один опис дав Юлій Павел, який привів постанову сенату, відповідно до якого ті таблички, які містили текст публічних

і приватних контрактів, при залученні свідків підписувалися так, щоб, будучи з верхнього краю до середини тричі просвердлені, вони були зв'язані шнурком і щоб на накладеному поверх шнурка воску відтискувалася печатка, а внутрішній текст підтверджував вірність зовнішнього (... eas tabulas, quae publici vel privati contractus scripturam continent, adhibitis testibus ita signari, ut in summa marginis ad mediam partem perforatae triplici lino constringantur atque impositae supra linum cerae signa imprimantur, ut exteriori scripturae fidem interior servet). Павел також згадав, що таблички, оформлення інакше, не мали законної сили (aliter tabulae prolatae nihil momenti habent) (Paulus. Sent. V. 25. 6).

По дощечці писали стилем (металевим стрижнем з загостреним кінцем) (stilum) (Plaut. Bacch. 715), (stilus et pugillares) (Plin. Epist. I. 6). Протилежний кінець стилю мав форму лопаточки, за допомогою якої загладжували написаний текст [1, с. 19]. Овідій зазначав, що дощечку, зазвичай, тримали в лівій руці, а стиль у правій (dextra tenet ferrum, vacuam tenet altera ceram) (Ovid. Met. IX. 522). Загальновідома порада Горація поетам-початківцям частіше обертати стиль, щоб написати щось гідне уваги читача (saepe stilum vertas, iterum quae digna legi sint scripturus) (Hor. Sat. I. 10. 72).

Для виготовлення документів використовувався також папірус (chartae) (Martial. XIV. 10) і пергамент (membrane) (Hor. Sat. II. 3) [7, с. 39]. Причому пергамент використовувався як для довготривалих записів, так і для чернеток, точно так само, як і воскові дощечки: написаний на шматочку пергаменту (pugillares membrane) текст багаторазово стирився і переписувався (esse puta ceras, licet haec membrana vocetur: delebis, quotiens scripta novare voles) (Martial. XIV. 7). Писали перами (calamis) (Martial. XIV. 20), які поміщали у пенал (graphiarium) (Hor. Epist. I. 1. 56; Martial. XIV. 21). Документи могли поміщатися в спеціальному футлярі (manuale) (Martial. XIV. 84) і зберігатися в особливих скринях (scrinium) (Martial. XIV. 37).

Архіви воскових табличок, папірусних сувоїв і пергаментних кодексів зберігалися в будинках знатних римлян в спеціальному приміщенні, що називався «таблінум» [3, с. 211]. Це був архівний кабінет господаря, який перебував посередині будинку, між атриєм і перистилем. Про безліч подібного роду табличок, що зберігаються в будинках знатних римлян, писав Пліній у своїй «Натуральній історії» (tabulina codicibus implebantur et monumentis rerum in magistratu gestarum) (Plin. Nat. Hist. XXXV. II. 7). Роль меблів в цій кімнаті відігравала велика скриня (scrinium), металева або дерев'яна, оббита металевими пластинками і великими цвяхами; вона стояла завжди біля стіни або пілястра і була міцно замкнена і запечатана (Martial. XIV. 37).

Отже, римські банкіри в своїй роботі використовували різні банківські документи, серед яких відзначимо розписки: синграфи і хірографи, а також різного роду письмові контракти: іпотечні договори та угоди створення банківського товариства. Цим списком, зрозуміло не вичерпується весь банківський інструментарій, однак, охарактеризувати всі документи не дозволяє обсяг нашої статті, тим більше, що перераховані вище документи були найбільш необхідними для роботи банкіра. Самі документи могли виконуватися на навоцених дощечках, папірусі та пергаменті, іноді, на бронзових дошках.

За допомогою описаного інструментарію банкіри могли виконувати основні банківські операції.

Вивчення кредитних документів римських банкірів і аналіз основних операцій, що здійснювалися за їх допомогою, дає хорошу основу для розуміння реальних умов кредиту в античному Римі та сприятиме подальшим дослідженням історії Стародавнього Риму.

Примітки

1. *Борухович В. Г.* В мире античных свитков / В. Г. Борухович. – Саратов : изд.-во Саратовского университета, 1976. – 222 с.
2. *Заблоцка Ю.* К вопросу о земельных отношениях в малоазийских городах I-III вв. н. э. (Надпись Аттала Андраста из Афродизии) / Ю. Заблоцка // ВДИ. – 1971. – № 1. – С. 17–28.
3. *Муромцев С.* Гражданское право древнего Рима / С. Муромцев. – Москва : Типография А. И. Мамонтова и К., 1883. – 697 с.
4. *Сайко М. Н.* Банковские книги древнеримских банкиров / М. Н. Сайко // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. – 2014. – № 1 (172). – Выпуск 29. – С. 20–27.
5. *Сайко М. М.* Кредитні документи імператорського благодійного фонду в Давньому Римі («Tabula Vaebianorum») / М. М. Сайко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 270–275.
6. *Смирнов К. М.* Банки и банкирский депозит в Риме / К. М. Смирнов – Одесса : «Экон. тип.», 1909. – 198 с.
7. *Федорова Е. В.* Введение в латинскую эпиграфику / Е. В. Федорова. – Москва : Издательство Московского университета, 1982. – 256 с.
8. *Фихман И. Ф.* Введение в документальную папирологию / И. Ф. Фихман. – Москва : Наука, 1987. – 520 с.
9. *Andre J.* Banking and business in the Roman World / J. Andre. – Cambridge : University Press, 1999. – 176 p.
10. *Andreau J.* Les affaires de Monsieur Jucundus / J. Andre. – Rome : École Française de Rome, 1974. – 389 p.
11. *Babják I.* Die Wirkung der Buchhaltung, besonders der Bankbuchführung auf das Vertragssystem im klassischen Römischen Recht / I. Babják // Publ. Univ. Misk. Sectio Juridica et Politica. – 2001 – Tomus XIX. – P. 39–58.
12. *Beigel R.* Rechnungswesen und Buchführung der Römer / R. Beigel. – Karlsruhe : Druck und Verlag der G. Braunschen Hofbuchdruckerei, 1904. – 266 s.
13. *Billeter G.* Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Altertum bis auf Justinian / G. Billeter. – Leipzig : Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1898. – 381 s.
14. *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL).* – Vol. III. Pars I: Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Berolini : apud G. Reimerum, 1873. – 586 p.
15. *CIL.* Vol. IV: Inscriptiones parietariae Pompeianae, Herculanaenses, Stabianae. Supplementi pars I Tabulae ceratae Pompeis repertae. – Berolini : apud G. Reimerum, 1898. – P. 273–454.

16. *CIL*. Vol. IX: Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni latinae. – Berolini : apud G. Reimerum, 1883. – 973 p.
17. *CIL*. Vol. XI. Pars I: Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae, Latinae. – Berolini: apud G. Reimerum, 1888. – 594 p.
18. *Erman H.* Die pompejanischen Wachstafeln / H. Erman // ZSSR / RA. – Bd. 20 (33). – 1899. – S. 172–210.
19. *Duncan–Jones R.* The Purpose and Organisation of the Alimenta / R. Duncan–Jones // Papers of the British School at Rome. – 1964. – Vol. 32. – P. 123–146.
20. *Garnsey P.* Trajan's Alimenta: Some Problems / P. Garnsey // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1968. – Bd. 17. – H. 3. – P. 367–381.
21. *McCann G. I.* Private philanthropy and the alimenta programs in imperial Rome / G. I. McCann. – Washington, D.C. : Georgetown University, 2012. – 81 p.
22. *Marquardt J.* Das Privatleben der Römer. Zweiter Theil: Erwerb und Unterhaltung / J. Marquardt. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1886. – XII, 887 s.
23. *Niczyporuk P.* Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie / P. Niczyporuk. – Białystok : Temida 2, 2013. – 292 s.
24. *Saiko M. N.* Loan documentation of the Ancient Rome imperial alimentary fund (Tabula «Veleia») / M. N. Saiko // История и историки в контексте времени. – 2014. – № 1 (12). – С. 24–36.
25. *Thilo R. M.* Der Codex accepti et expensi im römischen Recht: ein Beitrag zur Lehre von der Litteralobligation / R. M. Thilo. – Göttingen : Muster-Schmidt, 1980. – 346 s.

Сайко М. Н. Кредитные документы банкиров античного Рима (расписки, ипотечные сделки, договоры товарищества).

В статье рассмотрены основные виды кредитных документов, которые использовались в античном Риме: долговые расписки, ипотечные сделки, а также договор образования банковско-кредитного товарищества (*societas danistriae*). Приведены упоминания об использовании этих документов, которые встречаются в древнеримской литературе, а также проанализированы их тексты, найденные в «Дигестах» и «Корпусе латинских надписей». Определен внешний вид указанных документов и правила их составления.

Ключевые слова: Древний Рим, долговые расписки, ипотечные сделки, кредитное товарищество.

Saiko M.M. Credit Documents of bankers in ancient Rome (receipts, mortgage agreements, contracts of the company).

The article deals with the main types of credit instruments that were used in ancient Rome: promissory notes, mortgage agreements and contract formation of banking and credit society (*societas danistriae*). These references of using the documents, which are mentioned and analyzed in the ancient literature, were found in «Digesta» and «Corps of Latin inscriptions». The type of documents and the rules of their drafting is determined.

Key words: Ancient Rome, promissory notes, mortgage agreements, credit company.

УДК 904:726 (477.75)

О культе местнотимых святых в ранневизантийском Херсоне

Фомин М. В.

Памятники херсонесского некрополя содержат информацию о возникновении христианской общины города. Среди таких памятников мавзолеев св. Василия, мемориальная церковь на «святых могилах», расписные раннехристианские склепы, памятник «св. мученицы Анастасии». Дополненные агиографическими источниками эти памятники свидетельствуют о сложностях распространения христианства. Системное исследование херсонесских кладбищ позволяет расширить наши знания о христианизации города.

Ключевые слова: мавзолеев, склеп, христианство, культ святых, некрополь.

Процесс превращения античного города в раннесредневековый традиционно привлекает к себе значительное внимание со стороны исследователей [2, с. 571]. Одним из ключевых этапов такой трансформации принято считать становление христианской Церкви. Несмотря на обилие письменных источников как христианского так и не христианского происхождения вопрос остается до конца не решенным. Чрезмерно критический или наоборот излишне доверительный подход к прочтению текстов не позволяет восстановить реальную картину. Во многом компенсировать это может привлечение памятников материальной культуры. Но здесь возникают свои трудности. Слабая исследованность раннехристианских центров не позволяет широко использовать археологический материал, что в свою очередь так же отмечалось специалистами [16, с. 15]. В этой связи Херсонес является уникальным памятником: он расположен вне современной городской застройки, на его территории продолжают более ста лет системные археологические раскопки, накопленный материал позволяет проследить многие процессы, происходившие в этом позднеантичном-ранневизантийском центре на окраине Империи. Одним из интереснейших остается вопрос формирования раннехристианского мировоззрения среди жителей города. Одним из ключевых моментов этого процесса стало зарождение культа местнотимых святых как отражение Церковной истории города.

Вопрос происхождения, распространения и утверждения христианства в Херсонесе-Херсоне, несмотря на более чем столетнее изучение, остается спорным. Большинство специалистов остаются сторонниками версии о поздней дате христианизации города и определяют ее концом IV-V вв. [13; 14; 9, с. 34; 8, с. 15-21; 7, с. 410-411; 28, с. 545- 561]. Однако существует и